

**Metaphor during the time:
Review, Analysis and Criticism of the Evolution of the Metaphor Definition
in the Rhetorical Arabic and Persian Works**

Ahmad Rezaei*

Abstract

Among the primitive issues in the rhetorical works of Arabic and Persian is the defining metaphor. It seems a plurality of definitions have led some to think that it is not a common point among them or that the definition of metaphor is tangled; while reviewing definitions in the rhetorical works of Arabic and Persian suggests shared components between them. On the other hand, it should be considered in the overtime and intellectual and cultural conditions as steps of evolution in metaphor. In other words, expanding of rhetorical studies, intellectual and cultural structures have provided different backgrounds to understand metaphor that would be understood differently in other contexts and conditions. If we categorize the definitions of metaphor based on the outstanding and shared elements, in addition to explaining the common elements, also we will show the steps of the evolution of metaphor.

In the present study, meanwhile, analyzing the definitions of metaphor in the rhetorical works of Arabic and Persian, based on the outstanding elements, they have been classified into seven groups:

1. Renaming something instead of using its common name, or replacement.
2. A meaning outside the original or lexical meaning.
3. Metonymy + Similarity.
4. Specific phrase and purpose.
5. Exaggeration in simile or linkage of similarity.
 - 5.1. Definitions based on similarities.
 - 5.2. Definitions based on both sides of simile.
6. Metaphor and analogy.
7. Linkage.

The main components of these seven categories are:

* Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Qom, Qom, Iran
A52_2006@yahoo.com

Received: 11/02/2018

Accepted: 02/07/2018

1. Renaming something instead of using its common name or replacement.
2. Use of the word in the non-meaning of the word.
3. Metonymy + Similarity.
4. The use of a word in the non-meaning+ special purpose.
- 5.1. Use the word in the meaning + similarity + metonymy.
- 5.2. Vehicle or tenor.
6. Use of the word in the non-meaning of the word.
7. A word in the non-meaning + linkage of similarity (Which is the same as metonymy and simile) + a symbol that blocks the meaning of the subject.

If we put together the main elements, we shall see the metaphor definitions are very close to each other:

If we assume that number 2 is an expression of number 1, we shall see that numbers 1, 2, and 6 are quite like each other. It is also a part of the numbers 4, 5-1, and 7 repetitions of the same component of the former numbers. Number 5.1 is the result of a combination of numbers 3 and 2 and number 7 is a combination of number 2 (which are repeated in 1 and 6), 3, and 5 plus a new element called the linkage. In fact, number 7 is a compilation of all the previous numbers along with the new component, linkage.

According the results, not only the definitions of metaphor in the Arabic and Persian rhetorical tradition are not distressed and disturbed, but also many seeming definitions have repeatedly benefited from each other elements. In other words, many of these definitions are repetition of the words of their predecessors and sometimes along with this repetition, a new element has been added to the earlier definitions.

Keywords: metaphor, definition, analysis, criticism, rhetorical works.

References

- Ibn Senan Khofaj, Mohammad Ibn Abdollah (2010). *Serr ol-Fasahe*. Ibrahim Shamsuddin (emend.), Beirut: Nasheroon.
- Salab, Ahmad Ibn Yahya (2005). *Ghavaed ol-Sher*, Mohammad Abd ol-Monem (emend.), Beirut: Dar ol-Jil.
- Ibn Ghotabeh, Abu Abdollah Ibn Moslem (1973). *Interpretation of the Quran difficult*. Ahmad Saghar (emend.).
- Taj ol-Halavi, Ali Ibn Mohammd (2004). *Daghayegh ol-sher*, Mohammad Kazem Imam (trans.), Tehran: University of Tehran.
- Taftazani, Sadoddin Omar (1996). *Mokhtasa ol-Maani*, Hasan Erfan (emend.), Qom: Hejrat.

-
- Taghavi, Nasrollah (1938). *The Norm of Speech*, 1st ed., Tehran: Majles.
 - Jahez, Abu Osman (1923). *Albayan va Al-tabein*. Hasan al-Sandooei. Egypt: Dar ol- Maktabah al Tejariyah.
 - Jordan, Abd ol-Qader (1995). *Asrar ol-Balagha*, Jalil Tajlil, Tehran: University of Tehran.
 - Hosseini, Bohanoddin Mahmud (2005). *Badye ol-Sanaye*, Rahim Mosalmaniyan Ghobadiyani (emend.), Tehran: The Foundation of Endowments by Mahmud Afshar.
 - Raduyani, Mohammad Ibn Oma (1949). *Tarjoman ol-Balagheh*. Ahmad Atash (emend.), Istambul: Ibrahim Khrus.
 - Shams Gheys Razi, Shamsoddin Mohammad (1994). *Almojam fi Aaeir al-Ashar al-Ajam*. Sirus Shamisa (emend.), Tehran: Tus.
 - Rami Tabrizi, Sharafoddin (1962). *Haghegh ol-Hadayegh*. Mohammad Kazem Imam (trans.), Tehran: University of Tehran.
 - Rajaei, Mohammad Khalil (1993). *Maalem ol-Balagheh*, 2nd ed., Shiraz: University of Shiraz.
 - Sarli, Naser Gholi (2008). A New Idea for the Metaphor's History. *Journal of Literary Studies*, 5th year, No17, p71-88.
 - Sakkaki, Serajoddin Abu Yusoe (1987). *Meftah ol-Olum*. Naeim Zarzur (emend.), Beirut: Dar ol-Elmiyeh.
 - Shfiei Kadkani, Mohammad Reza (1995). *Forms of Imagination* .7th ed., Tehran: Agah.
 - Shamisa, Sirus (2014). *Rhetoric*, 4th ed., Tehran: Mitra.
 - Shams ol-Ulam Gorkani, Haj Mohammad Hossein (1998). *Abda ol-Badaye*. Hossein Jafari (emend.), Tabriz: Ahrar.
 - Seykhun, Mahmud (1994). *Metaphor: Its Origin and Development*, Egypt: Dar ol-Hedayeh.
 - Saleh Mazandarani, Mohammad Hadi ibn Mohammad (1997). *Anvar ol-Balagheh*, Mohammad Ali Gholami Nejad, 1st ed., (emend.), Tehran: Ghebleh.
 - Zayf, Shoghi (2004). *The History and Evolution of Rhetoric Science*. Mohammad Reza Torke (trans.), Tehran: Samt.
 - Al-Askari, Abu al-Hilal (2006). *Al-Sanaatayn*. Ali Mohammed al-Bajawi, Mohammad Abolfazl Ebrahim (emend.), Sayda.
 - Fakhri Isfahani, Shamsuddin Mohammad (2010). Meyar Jamali and Meftah Abu-Eshaghi. Yahya Kardgar (emend.), Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Parliament.
 - Fenderski, Mirza Abutaleb (2002). *Treatise of Rhetoric*. Seyyedeh Maryam Rozatian(emend.), Isfahan: Islamic Propaganda Office.

-
- Al-Ghirvani, Abu Ali al-Hasan bin Rashigh.(1934).*Al-omdah*. Muhammad Mohiuddin Abd ol-hamid (emend.), Ghahereh: Hejazi.
 - Gavan, Emadeddin Mahmud (2002) *Manazer ol-Ensha*. Masumeh Madankan(emend.), Tehran: Academy of Persian Language and Literature.
 - Nasher, Abdul Hussein (Hessam Al-ulama Agh Ola) (1936). *Dorr ol-Adab*, Hajarah.
 - Homaei, Jalaloddin (1995). *Meanings and Expressions*. Mahdkh Banu Homaei. 2nd ed., Tehran: Homa.
 - Vaez Kashefi Sabzevari, Kamaloddin Hussein (1990). *Badaye ol-Afkar fi Sanaye ol-Ashar*. Mir-Jalaloddin Kazazi. 1st ed., Tehran: Markaz.
 - Vatwat, Rashidoddin (1983). *eeee q ll-Sahr fi Dahqiq al-Shahr*. Abbas Iqbal Ashtiani(emend.), Tehran: Tahuri and Sanaei.

استعاره در گذر زمان؛

بررسی، تحلیل و نقد تطوّر تعریف استعاره در آثار بلاغی عربی و فارسی

احمد رضایی*

چکیده

تعریف استعاره از جمله موضوعات نخستین آثار بلاغی عربی و فارسی است. کثرت تعاریف موجب شده است برخی تصوّر کنند وجه مشترکی میان آنها نیست یا اینکه تعاریف استعاره بسیار پریشان است؛ در حالی که بررسی تعاریف در بیشتر کتاب‌های بلاغی فارسی و عربی حاکی از وجود مؤلفه‌های مشترک بین آنهاست. از طرفی باید این موضوع را در بستر زمان و شرایط فکری و فرهنگی در نظر گرفت. گسترش حوزه مطالعات بلاغی، ساختار فکری و فرهنگی زمینه‌ساز دریافت‌هایی از استعاره شده است که با دریافت آن در زمینه فکری دیگر متفاوت خواهد بود. می‌توان با دسته‌بندی تعاریف بر مبنای مؤلفه‌های برجسته و مشترک، علاوه بر تبیین عناصر مشترک آنها، مراحل تطوّر استعاره را نیز نشان داد. در پژوهش حاضر با بررسی و تحلیل تعاریف استعاره در بیشتر متون بلاغی عربی و فارسی، مؤلفه‌های کانونی آنها استخراج و در هفت گروه دسته‌بندی شدند: (۱) تکرار کامل تعاریف (۲) تکرار بخشی از تعاریف (۳) تلفیق چند تعریف. از میان هشت گروه تعریفی که در هفت طبقه دسته‌بندی شده، چهار تعریف یک مؤلفه‌ای است که از میان آنها سه تعریف تکراری است؛ دو تعریف نیز دو مؤلفه‌ای است که بخشی از آنها تکرار تعاریف یک مؤلفه‌ای است؛ همچنین یک تعریف سه مؤلفه‌ای و یک تعریف چهار مؤلفه‌ای است که همه از ترکیب تعریف‌های یک یا دو مؤلفه‌ای حاصل شده‌اند.

کلید واژه‌ها: استعاره، تعریف، تحلیل، نقد، آثار بلاغی

۱. مقدمه

استعاره از آغازین مباحث کتب بلاغی است. نخستین موضوع در حوزه استعاره، ارائه تعریفی از این اصطلاح به منظور روشن شدن چارچوب یا مناطق بحث است. بررسی آثار بلاغی نشان می‌دهد بیشتر آنها، چه آثاری که بسیار موجز و مختصر به این موضوع توجه کرده‌اند و چه آثاری که به صورت مفصّل به تبیین جوانب آن پرداخته‌اند، در نخستین گام در پی تعریف استعاره بوده‌اند؛ به سخنی دیگر می‌توان گفت مبحث استعاره با تعریف این اصطلاح آغاز شده است، آن‌گاه با گذشت زمان و گسترش حوزه بلاغت، محققان به جوانب مختلف این اصطلاح توجه کرده‌اند؛ در نتیجه در روند تطوّر، برخی تعاریف به

نهان خانه فراموشی سپرده شده یا در مواردی قیده‌های جدیدی به تعاریف اولیه افزوده‌اند؛ همین امر اختلافاتی (جزئی) را در تعاریف استعاره در پی داشته و باعث شده است محققانی تعریف استعاره را از پریشان‌ترین تعاریف‌ها [ی حوزه بلاغت] بدانند (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۵: ۱۰۷)؛ در حالی که این گونه به نظر نمی‌رسد و نمی‌توان تعاریف این اصطلاح را مصداق پریشیدگی دانست؛ به عبارتی باید روند تعریف استعاره را در بستر زمان در نظر گرفت. طبیعتاً انتظار می‌رود با گذشت زمان، روند دریافت‌ها نیز دگرگون شود؛ بدین معنا که آثار نخستین با منابعی اندک، دریافت اولیه خویش را عرضه کرده‌اند؛ زان پس، چنین پژوهش‌هایی سنت تحقیق در آن حوزه قلمداد شده و بنابر تنوع و گستردگی حوزه بلاغت، دریافت‌های دیگری برای تکمیل یا رفع نواقص تحقیقات پیشین ارائه شده است؛ از این رو چنین روندی را نمی‌توان پریشیدگی محسوب کرد، بلکه باید آنها را مراحل تطوّر این اصطلاح محسوب کرد. از طرفی با توجه به شرایط زمانی نمی‌توان توقع داشت چنین نگرش‌هایی کاملاً سیر خطی داشته باشند! به هر حال، بررسی آثار نشان می‌دهد پژوهش‌های این حوزه چندان هم از یکدیگر دور و مجزا نبوده‌اند. شاید بی‌توجهی به چگونگی تطوّر این اصطلاح از سویی و در نظر نگرفتن منابع فارسی در کنار منابع عربی موجب شده است درک درستی از چگونگی تحول این اصطلاح ارائه نشود و گاهی استعاره در سنت بلاغی اسلامی - ایرانی را به سنت بلاغت یونانی گره بزنیم.

در این پژوهش با بررسی مراحل تطوّر تعریف استعاره در کتب بلاغی عربی و فارسی، هدف این است تا نشان دهیم تعریف استعاره چندان پریشیدگی نداشته است؛ بلکه در روند تحولات تاریخی، در هر دوره، محققان چیزی بر تعاریف اولیه افزوده یا از زاویه‌ای دیگر به این اصطلاح نگرسته‌اند. در این روند تعاریف متعارض و متقابل دیده نمی‌شود، بلکه عمده آنها حول یک محورند؛ از این رو برای نشان دادن تطوّر تعریف استعاره، تعاریف مذکور بر اساس مؤلفه‌های اصلی دسته‌بندی شده‌اند. این امر بدان معنا نیست که برخی ویژگی‌های استعاره در آثار بلاغی کاملاً مغفول بوده است، بلکه بدین معناست که چنین مؤلفه‌هایی در تعریف استعاره داخل نشده‌اند و ممکن است به صورت مبحثی مجزا در آثار بلاغی بررسی شده باشند؛ مثلاً تعاریفی که قرینه را جزو مؤلفه‌های استعاره نیاورده‌اند، ممکن است در بخشی مجزا بدان توجه کرده باشند؛ برای مثال تعریف تفتازانی مبتنی بر مجاز بودن استعاره است، ولی در دیگر بخش‌ها به جایگاه قرینه نیز پرداخته است؛ بنابراین در پژوهش حاضر برای نشان دادن تطوّر تعاریف استعاره، همه تعاریف مدنظر در امّات آثار عربی و فارسی، بر مبنای عنصر اصلی و مشترک آنها ذیل هفت عنوان اصلی طبقه‌بندی و تحلیل شده‌اند.

۱.۱. پیشینه پژوهش

از جمله پژوهش‌هایی که در این باره انجام شده است می‌توان از مقاله «انگاره‌ای نو برای تاریخ استعاره» ناصر قلی سارلی (۱۳۸۷) یاد کرد که به گفته نویسنده طرحی برای نگارش تاریخ استعاره است؛ همچنین کتاب *الاستعاره نشأتها و تطوّرها* تألیف دکتر محمود شیخون (۱۹۹۴) اثر دیگری در این زمینه است که در فصل نخست به صورت موجز به مباحث استعاره در آثار هشت تن از بلاغیون از قرن پنجم تا قرن هشتم هجری قمری پرداخته است. به نظر می‌رسد طبقه‌بندی، تحلیل و نقد تعاریف استعاره موضوع اصلی تحقیقات مذکور نبوده است.

۲. طبقه‌بندی تعاریف استعاره بر اساس مؤلفه‌های اصلی

در اینجا نخست تعاریف استعاره طبقه‌بندی و نقد شده و پس از آن دیدگاه‌های هفت‌گانه با یکدیگر مقایسه گردیده است.

۲.۱. نامیدن چیزی به نامی دیگر

نخستین تعریف استعاره بسیار کوتاه است و بر نامیدن چیزی به جای چیز دیگر تأکید می‌کند، بدون اینکه قیدی بر آن بیفزاید: «استعاره عبارت از نامیدن چیزی به نام دیگری است که جایگزین آن شود» (جاحظ، ۱۹۲۳: ۱۱۵). ملاحظه می‌شود در

این تعریف جاحظ بر «نامیدن چیزی به جای چیز دیگر» یا «جایگزینی» تأکید کرده است. تعریف جاحظ به کتاب‌های دیگر نیز تسری پیدا کرد و پس از وی، تعریف مذکور در *قواعد الشعر ثعلب* (ثعلب، ۲۰۰۵: ۳۱ و ۴۷) و *الوساطه بین المتنبي و الخصومه*، تألیف ابوالحسن علی ابن عبدالعزیز جرجانی (جرجانی، ۲۰۰۵: ۴۵) دیده می‌شود. چنین روندی در کتاب‌های بلاغی فارسی نیز از همان آغاز، ضمن توجه به معنای واژگانی ادامه یافت؛ چنان‌که رادویانی در *ترجمان البلاغه* آورده است: «فی الاستعاره: معنی وی چیزی عاریت خواستن باشد و این صنعت: چنان بود کی اندر او چیزی بود نامی را حقیقی یا لفظی بود کی مطلق آن به معنی باز گردد مخصوص، آنکه گوینده مر آن نام را یا آن لفظ را به جای دیگر استعارت کند بر سبیل عاریت» (رادویانی، ۱۹۴۹: ۴۰-۴۳). سپس رشیدالدین وطواط همین تعریف را به کار می‌گیرد؛ ولی به نظر می‌رسد وی به دریافت دینوری نیز توجه داشته است: الاستعاره: معنی استعارت چیزی عاریت خواستن باشد کی لفظی را معنی باشد حقیقی بس دبیر آن لفظ را از آن معنی حقیقی نقل کند و به جای دیگر بر سبیل عاریت به کار بندد و این صنعت در همه زبان‌ها بسیار است و چون استعارت بعید نباشد و مطبوع بود سخن را آرایش تمام حاصل گردد» (وطواط، بی تا: ۲۸-۲۹). همین تعریف در *معیار جمالی* (فخری اصفهانی، ۱۳۸۹: ۲۷۴) و *حقایق الحدائق* رامی تبریزی نیز دیده می‌شود (رامی تبریزی، ۱۳۴۱: ۳۴).

۲.۲. معنایی غیر از معنای اصلی یا لغوی

در مرحله بعد در تعریف استعاره عبارتی جا خوش کرد که بعدها بسیار بدان توجه شد: کاربرد لغتی در معنای غیر ما وُضِعَ له؛ چنان‌که ابوالحسن علی بن عیسی رمانی (۳۸۶ ه. ق) در کتاب *النکت فی الاعجاز القرآن*، استعاره را با همین تعبیر تعریف می‌کند: «تعليق العبارة علی غیرها وضعت له فی اصل اللغة علی جهة النقل للابانه». رمانی همین امر را موجب افتراق تشبیه و استعاره می‌داند؛ زیرا در تشبیه معنای حقیقی واژه حفظ می‌شود؛ در حالی‌که استعاره بر «غیر ما وضع له» دلالت دارد. از نظر او استعاره نیکو مایه بلاغت سخن است، به گونه‌ای که حقیقت نمی‌تواند جانشین آن شود (ضیف، ۱۳۸۳: ۱۳۷-۱۳۸). به نظر می‌رسد بخشی از این تعریف یعنی کاربرد عبارت در معنایی غیر از معنای ما وُضِعَ له، بیشتر در نظر بوده است. این فقره نیز از تعاریف اولیه است که مؤلفه‌های چندانی ندارد؛ می‌توان گفت عنصر اصلی این تعریف «کاربرد لفظی در معنای غیر ما وُضِعَ له» است، مؤلفه‌ای که می‌تواند شکل دیگر تعبیر جاحظ محسوب شود.

۲.۳. مجاز و مشابهت

در برخی دیگر از تعاریف استعاره، محققان بر مجاز بودن و رابطه مشابهت آن اصرار ورزیده‌اند؛ به سخنی دیگر، در این آثار تعاریف استعاره با مجاز آغاز می‌شود؛ پس از جاحظ، ابن قتیبه دینوری در *تأویل مشکل القرآن* که البته کتاب بلاغی به معنای خاص نیست، قیدی به تعریف جاحظ افزوده است. وی در باب استعاره ضمن تأکید بر «به کارگیری چیزی به جای چیزی دیگر»، ارتباط میان معنای حقیقی و مجازی را لازم می‌داند؛ سپس وجود چنین پیوندی را به سه شکل سببیت، مجاورت و تشبیه ممکن می‌داند (ابن قتیبه، ۱۹۷۳: ۱۳۵)؛ پس از آن ابن رشیق قیروانی استعاره را برترین نوع مجاز می‌داند: «الاستعاره افضل المجاز و اول ابواب البديع و ليس في حلي الشعر اعجب منها، و هي من محاسن الكلام اذا وقعت موقعا و نزلت موضعها، و الناس مختلفون فيها: منهم من يستعير للشيء ما ليس منه و لا اليه» (القيرواني، ۱۹۳۴: ۲۷). توجه به تعریف استعاره بر اساس مجاز، بعدها در دیگر آثار رواج یافت؛ چنان‌که تفتازانی نیز استعاره را مجازی می‌داند که رابطه معنایی در آن بر اساس مشابهت است: «استعاره مجازی است که مناسبت بین معنای مجازی و حقیقی آن مشابهت است» (تفتازانی، ۱۳۷۵: ۲۶۹). در کتب بلاغی فارسی نیز چنین دیدگاهی ملاحظه می‌شود؛ از جمله شمس قیس رازی معتقد است: «و مجاز بر انواع است و آنج از آن جمله به اسم استعارت مخصوص است آن است کی اطلاق اسمی کنند بر چیزی کی مشابه حقیقت آن اسم باشد در صفتی مشترک جنانک [مرد] شجاع را شیر خوانند به سبب دلیری و اقدامی کی مشترک است میان هر دو» (شمس قیس رازی،

۱۳۷۳:۳۶۵-۳۶۶). همچنین امیر برهان الدین عطاء الله محمود حسینی، صاحب *بدایع الصنایع*، استعاره را مجازی می‌داند که علاقه آن مشابهت است: «مجاز بر انواع است و آن جمله آنچه او را استعارت گویند، آن است که علاقه مجاز مشابهت باشد میان موضوع له و معنی ای که مراد است؛ چنانکه در لفظ شیر و معنی دلیر» (حسینی، ۱۳۸۴: ۲۵۹). در تعاریف مبتنی بر مجاز بودن استعاره، علاقه چنین مجازی، یعنی مشابهت نیز لحاظ شده است. در این گونه تعاریف دیگر «نامیدن چیزی به نام دیگر» یا «کاربرد لفظی در معنای غیر ما و وضع له» دیده نمی‌شود. دو مؤلفه اصلی تعاریفی از این دست مجاز و علاقه مشابهت است.

۲. ۴. عبارت و غرض خاص

دیدگاه چهارم را می‌توان مختص ابوهلل عسگری دانست؛ ابوهلل در تعریف استعاره آورده است: «آن است که عبارتی را از موضع استعمالش در اصل لغت، به جهت غرضی خاص به معنای دیگری منتقل کنند» (العسگری، ۲۰۰۶: ۳۶۲). وی در این تعریف بر دو نکته تأکید کرده است: استعمال عبارت در معنایی دیگر (ب) غرض خاص. در این تعریف به جای لفظ، عبارت آمده است؛ همین موضوع به ظاهر ساده، باعث شده است ابوهلل استعاره و کنایه را (که بحث در کلام یا عبارت است) با هم درآیزد و بسیاری از کنایات (قرآنی) را استعاره بداند. از سوی دیگر، «داشتن غرض خاص» را در این تعریف بسیار برجسته می‌کند و چهار غرض برای استعاره در نظر می‌گیرد: الف) شرح معنا و روشنگری، ب) تأکید و مبالغه، پ) اشاره نمودن به لفظی اندک و ت) نیکونمودن عبارتی که استعاره در آن قرار می‌گیرد. می‌توان گفت اغراض استعاره از نظر ابوهلل در چهار چیز خلاصه می‌شود: تأکید، مبالغه، ایجاز و ظرافت در کلام.

ابوهلل معتقد است استعاره دقیق و درست در بردارنده تمام این ویژگی‌هاست؛ همچنین اذعان می‌کند که اگر استعاره نتواند بیش از معنای حقیقی کلام مؤثر واقع شود، مزیتی بر آن مترتب نیست (العسگری، ۲۰۰۶: ۳۶۲-۳). می‌توان گفت تعریف یا دریافت ابوهلل همان است که امثال جاحظ و رمانی بیان کرده‌اند؛ جز اینکه ابوهلل داشتن «غرض خاص» را در تعریف خویش گنجانده است.

۲. ۵. مبالغه در تشبیه یا علاقه مشابهت

توجه به نقش تشبیه در ساختار استعاره از همان ادوار نخستین دیده می‌شود؛ چنان که ابن قتیبه یکی از عوامل پیوند دو سوی استعاره را تشبیه می‌داند (ابن قتیبه، ۱۹۷۳: ۱۳۵) و بعد از وی نیز قدامه بن جعفر نیز در *نقد الشعر* مشابهت میان مستعار له و مستعار منه را اصل لازم میان مستعار له و مستعار منه می‌داند (قدامه بن جعفر، ۱۳۰۲: ۶۷)، آنگاه ابن سنان خفاجی (۴۶۶هـ. ق) در *سرالفصاحه* معتقد است رونق استعاره به تشبیهی وابسته است که اساس آن استعاره را سامان داده است (ابن سنان، ۲۰۱۰: ۴۶). با وجود این، شاید بتوان گفت پس از تعریفی که جرجانی از استعاره ارائه داد و اساس آن را بر تشبیه و قیاس مبتنی دانست، توجه به جایگاه تشبیه در تعریف استعاره مشهودتر می‌شود؛ به نظر می‌رسد دیدگاه سکاکی در *مفتاح العلوم* سرآمد چنین تعاریفی است؛ وی مبالغه در تشبیه را شرط استعاره می‌داند: «استعاره عبارت است از اینکه چیزی به جای چیز دیگر قرار گیرد، به شرط مبالغه در تشبیه. رایت اسد فی الحمام» (سکاکی، ۱۹۸۷: ۳۷۵). پس از وی نیز در بیشتر تعاریف استعاره، به چنین مختصه‌ای اشاره می‌شود. بر این اساس، می‌توان تعاریف مبتنی بر تشبیه را به دو دسته تقسیم کرد.

۲. ۵. ۱. تعاریف مبتنی بر مشابهت

توجه به رابطه مشابهت، شاکله بسیاری از تعاریف استعاره را تشکیل می‌دهد؛ همان‌طور که اشاره شد ابن قتیبه، قدامه بن جعفر، ابن سنان خفاجی و برخی از متقدمان به این مختصه اشاره کرده‌اند. در آثار فارسی نیز به رابطه مشابهت میان معنای حقیقی و عاریتی اشاره شده است؛ چنان‌که واعظ کاشفی نیز در *بدایع الافکار* علاقه بین معنای حقیقی و عاریتی را بر مبنای مشابهت می‌داند: «استعارت در لغت چیزی به عاریت خواستن است و در اصطلاح نقل لفظی باشد از معنی حقیقی به معنی دیگر که آنجا بر سبیل عاریت مستعمل باشد و علاقه بین المعینین مشابهت بود» (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۰۴-۱۰۵). شمیسا نیز

مانند دیگران، نخست معنای لغوی استعاره را تبیین کرده است و رابطهٔ واژه‌ای را که به جای واژه دیگر به کار گرفته می‌شود، به علاقهٔ مشابهت می‌داند: «استعاره در لغت مصدر باب استفعال است یعنی عاریه خواستن لغتی به جای لغتی دیگری؛ زیرا شاعر در استعاره، واژه‌ای را به علاقهٔ مشابهت به جای واژه دیگری به کار می‌برد» (شمیسا، ۱۳۹۳: ۱۵۷). هر چند هر مشابهتی نمی‌تواند اساس استعاره قرار گیرد؛ چون ممکن است از مقولهٔ تشابه باشد. با این حال به نظر می‌رسد غرض از مشابهت در این موارد، تشبیه است؛ لکن به چگونگی یا کاربرد این مشابهت اشاره نشده است.

۲.۵.۲. تعاریف مبتنی بر طرفین تشبیه

در کنار تعاریف مبتنی بر مشابهت میان معنای حقیقی و عاریتی در استعاره، تعاریف دیگری دیده می‌شود که بر حضور داشتن یا نداشتن طرفین تشبیه تأکید می‌کنند؛ به سخنی دیگر، هر چند در اینجا هم سخن از تشبیه است، به مشابهت نمی‌پردازند؛ بلکه حذف یکی از طرفین تشبیه یا به طور خاص، حذف مشبه مد نظر است؛ محمود گاوآن در *مناظر الانشاء* آورده است: «استعاره لفظی است که مستعمل است در معنی که تشبیه کرده شده است آن معنی به معنی اصلی آن لفظ، مثل رأیت اسد که آن رجل شجاع است، تشبیه کرده شده است [به] آن معنی‌ای که لفظ اسد و حیوان مفترس است. و بعضی چنین تعریف کرده‌اند که هی استعمال لفظ المشبه به، یعنی استعاره استعمال لفظ مشبه به است. مثل لفظ اسد در مشبه، مثل رجل شجاع» (گاوآن، ۱۳۸۱: ۸۶).

تقوی نیز در *هنجار گفتار ضمن تأکید بر تشبیه*، مبنای تعریف استعاره مصرّحه و مکنیه را مشبه یا مشبه به می‌داند: «استعاره مبتنی بر تشبیه است در نفس. پس اگر مشبه به ذکر شود و مشبه ترک شود استعاره مصرّحه است و اگر عکس شود استعاره مکنیه است» (تقوی، ۱۳۱۷: ۱۰۷-۱۸۰). شمس العلماء گرکانی در *ابدع البدایع* معتقد است: «استعاره آن است که یکی از دو طرف تشبیه یعنی مشبه و مشبه به را گفته و طرف دیگری را به ادعای اینکه مشبه از جنس مشبه به است، لحاظ کنند» (گرکانی، ۱۳۷۷: ۵۶-۵۸). همایی نیز معتقد است استعاره حاصل حذف ادات و یکی از طرفین تشبیه است: «در استعاره باید ادات تشبیه و یکی از طرفین تشبیه در لفظ نباشد. پس هر کجا ادات تشبیه یا طرفین تشبیه در لفظ آید استعاره نخواهد بود» (همایی، ۱۳۷۰: ۱۸۲). توجه به مشبه به یا یکی از طرفین تشبیه، چنان‌که مشهود است در آثار بلاغی فارسی بسیار مد نظر بوده است.

۲.۶. استعاره و قیاس

جرجانی استعاره را گونه‌ای از تشبیه و تمثیل می‌داند و معتقد است همان‌طور که اساس تشبیه قیاس است و بنیاد قیاس، اندیشه، بنابراین می‌توان گفت آنچه در استعاره اهمیت دارد اندیشه است: «اما استعاره نوعی از تشبیه و نموداری است از تمثیل، و تشبیه خود قیاس است و قیاس همان چیزی است که دل‌ها و اندیشه‌های ما آن را درک می‌کند و این دریافت اندیشه هاست که مورد بازخواست و پرسش واقع می‌شود نه گوش‌ها و سامعه‌ها» (جرجانی، ۱۳۷۴: ۱۲). سپس استعاره را واژه‌ای می‌داند که در معنای شناخته‌شدهٔ آن به کار نرفته است، بلکه در معنایی دیگر غیر از معنای مرسوم به کار گرفته شده است. بخش درخور توجه در سخنان جرجانی عبارت است از اینکه وی به صراحت می‌گوید هر واژه ساختگی نمی‌تواند به استعاره بدل شود؛ بلکه باید شواهدی مبنی بر کاربرد این واژه در معنای اولیه وجود داشته باشد. به سخنی دیگر، از نظر او تثبیت واژه در معنای اولیه بسیار حائز اهمیت است. نمی‌توان واژه‌ای ساخت و آن را در قالب استعاره به کار برد. «آگاه باش که استعاره فی‌الجمله این است که واژه‌ای در هنگام وضع لغت اصلی شناخته شده و شواهدی دلالت کند که به هنگام وضع بدان معنی اطلاق می‌شده، سپس شاعر یا غیرشاعر این واژه را در غیر آن معنی اصلی به کار گیرد و این معنی را به آن لفظ منتقل سازد؛ انتقالی که نخست لازم نبوده و به مثابه عاریت است» (همان: ۱۷).

جرجانی نیز هر چند به جنبه‌های گوناگون استعاره به صورت خاص و دقیق توجه کرده، در تعریف این اصطلاح همان عبارت معروف کاربرد لفظ در معنای غیر ما وضع له را به کار گرفته است.

۲. ۷. قرینه

«کاربرد لغتی به جای لغتی دیگر» یا «نامیدن چیزی به نام دیگر» مستلزم نشانه‌ای است که دالّ بر کاربرد جدید باشد؛ به عبارتی هنگامی که از معنای عاریتی سخن به میان می‌آید، نشانه‌ای لازم است که از طریق آن، ذهن متوجه معنای غیرحقیقی یا عاریتی شود، این نشان همان قرینه است؛ می‌توان گفت جرجانی نخستین کسی است که به لزوم نشانه‌ای برای نشان دادن ساخت استعاری اشاره می‌کند. البته وی به اصطلاح قرینه اشاره نمی‌کند، بلکه معتقد است گاهی اوقات ساختار جمله به گونه‌ای است که هیچ دلالتی بر استعاره بودن آن نیست؛ آنچه هویداست معنای اصلی جمله یا ساختار نحوی آن از قبیل مبتدا و خبر است؛ اما با رجوع به قرائن حالیه و ذهنی در می‌یابیم کلام در معنایی استعاری به کار رفته است (جرجانی، ۱۳۷۵: ۲۱۰). تفتازانی نیز معتقد است از آنجا که استعاره گونه‌ای مجاز است، ناگزیر از قرینه است، قرینه‌ای که ذهن را از اراده معنی موضوع له (معنای حقیقی) باز دارد. در استعاره ممکن است یک قرینه داشته باشیم یا با بیش از یک قرینه مواجه شویم (تفتازانی، عرفان، ۱۳۷۵: ۲۹۱). نکته در خور توجه اینکه اگرچه وجود قرینه را ضرورت استعاره می‌دانسته‌اند، در تعریف استعاره جایگاهی برای قرینه متصور نبوده‌اند. می‌توان گفت نخستین جایی که در تعریف استعاره به ضرورت قرینه اشاره می‌شود، انوارالبلاغه است. بر اساس نظر مازندرانی، استعاره «کلمه‌ای است مستعمل در غیر موضوع له به سبب علاقه مشابهت با قرینه مانع از اراده موضوع له» (صالح مازندرانی، ۱۳۷۶: ۲۸۰-۲۸۱). میرزا ابوطالب میرفندرسکی از محققان نزدیک به روزگار انوارالبلاغه، در رساله بیان بدیع، تعریف مشابهی در این باب عرضه کرده است: «استعاره لفظی است مستعمل در غیر معنی حقیقی به علاقه مشابهت آن معنی غیر حقیقی با معنی حقیقی، به شرط آن که قرینه‌ای باشد که دلالت کند بر آنکه مراد معنی حقیقی نیست» (فندرسکی، ۱۳۸۱: ۹۶). دررالدب نیز ضمن تأکید بر حضور قرینه صارفه، استعاره را همان تشبیه مختصر می‌داند: «استعاره در لغت به معنی طلب عاریه کردن است و در اصطلاح بیان استعمال لفظ است در غیر معنی موضوع له به علاقه مشابهت با قرینه‌ای که صارفه باشد از اراده معنی اصلی و استعاره همان تشبیه است به طور اختصار» (آق اولی، ۱۳۱۵: ۱۱۰). معالم‌البلاغه نیز بر حضور علاقه مشابهت و وجود قرینه صارفه تأکید می‌کند (رجایی، ۱۳۹۲: ۱۸۰).

تعاریف این گروه را می‌توان دربردارنده بیشترین مشخصه‌های استعاره دانست که در فقرات پیشین به صورت مجزا به آنها اشاره شده بود.

۳. جمع‌بندی دیدگاه‌ها

- در دیدگاه نخست، یعنی «نامیدن چیزی به نام چیز دیگر»، تعریف بسیار مبهمی از استعاره ارائه شده است! آیا هر جایگزینی را می‌توان استعاره محسوب کرد؟ رابطه معانی در این جایگزینی چگونه است؟ معنای اولیه و ثانویه چگونه معلوم می‌شود؟ پرسش‌هایی از این دست و پرسش‌های دیگری که چنین تعریفی در ذهن ایجاد می‌کند، ابهام این تعریف را بیشتر نشان می‌دهد. اهمیت تعریف مذکور فقط قدمت آن در تطوّر استعاره در جایگاه نخستین تعریف است؛ هرچند این تعریف در برخی آثار اولیه مؤثر بوده، اشکالات متعددی بر آن مترتب است. چنانکه آمد، مؤلفه اصلی این تعریف عبارت است از: نامیدن چیزی به جای چیز دیگر یا جایگزینی.

- در دیدگاه دوم یعنی «کاربرد لغتی در معنای غیرمأویع له» نیز همان اشکالات دیدگاه نخست دیده می‌شود؛ همان‌طور که گفته شد این تعریف، تقریر دیگری از تعریف جاحظ است. مع الوصف بخش نخست تعریف رمائی در تعاریف مرسوم استعاره جای گرفت؛ یعنی «به‌کارگیری لغتی در معنای غیر ما وُضِع له».

- اساس دیدگاه سوم را «مجاز و مشابهت» تشکیل داده است. در این فقره پس از بحث بر سر مجاز عقلی یا لغوی بودن، در نهایت استعاره را مجاز لغوی می‌دانند که رابطه دو سوی معنای آن مشابهت است. در چنین دیدگاهی از «نامیدن،

به کارگیری لغتی در معنای غیرماوضع له» و ... خبری نیست. عناصر این فقره عبارت‌اند از: مجاز + مشابهت.

- در دیدگاه چهارم گویا ابوهلال قیدی به تعریف رمانی افزوده است. به عبارتی وی دیدگاه رمانی را تکرار می‌کند، لکن آن را برای چهار غرض در نظر می‌گیرد: تأکید، مبالغه، ایجاز و ظرافت در کلام. شاکله تعریف ابوهلال بدین صورت است: به کارگیری لغتی در معنای غیرماوضع له + غرض خاص.

- دیدگاه پنجم که تعریف استعاره را مبتنی بر «تشبیه یا مشابهت» می‌داند، از دیدگاه‌های قدیم و فراگیری است که در تعریف استعاره دیده می‌شود. چنان که اشاره شد بخش نخست این دیدگاه به مشابهت اشاره می‌کند که البته این مشابهت می‌تواند تشابه را نیز در بر بگیرد، در دیدگاه‌های مبتنی بر تشابه «استعمال لفظ در معنای غیرماوضع له و علاقه مشابهت» که نشان‌دهنده توجه به مجاز است دیده می‌شود؛ سه عنصر این تعاریف عبارت‌اند از: استعمال لفظ در معنای غیرماوضع له + مشابهت + مجاز.

حاصل سخن اینکه این دیدگاه تلفیقی از دیدگاه‌های دوم و سوم است؛ اما در بخش دوم، یعنی تعاریف مبتنی بر طرفین تشبیه، از استعمال لفظ در معنای غیرماوضع له یا مجاز و ... خبری نیست. تعریف استعاره در اینجا یک مؤلفه دارد: مشبّه به یا یکی از طرفین تشبیه.

- دیدگاه ششم را می‌توان مختص عبدالقاهر جرجانی دانست. وی نخست از طریق قیاس به تبیین استعاره می‌پردازد و آن را اساس استعاره می‌داند، پس از آن به اهمیت اندیشه در استعاره پرداخته است و سپس استعاره را لغتی می‌داند که در معنای غیر اصلی آن به کار رفته است. به عبارتی جرجانی نیز پس از تبیین جایگاه استعاره بر همان معنای «غیرماوضع له» تأکید می‌کند. البته جرجانی نیز در مباحث بعدی به لزوم قرینه اشاره کرده است، ولی در تعریف وی، قرینه جایگاهی ندارد. خلاصه دیدگاه جرجانی عبارت است از: تأکید بر قیاس و به کارگیری لغتی در معنای غیرماوضع له.

- اما دیدگاه هفتم بر ضرورت قرینه‌ای اشاره می‌کند که معنای اولیه و ثانویه را باز می‌نمایاند. البته همان‌طور که پیشتر آمد، آثار بلاغی زیادی به لزوم قرینه اشاره کرده‌اند، اما آن را در تعریف استعاره لحاظ نکرده‌اند. می‌توان گفت در میان آثار بلاغی، دست کم آثار بلاغی فارسی، انوارالبلاغه تعریفی از استعاره ارائه کرده که تمام ویژگی‌های پیش‌گفته را در آن لحاظ کرده است: کلمه‌ای در غیرموضوع له + علاقه مشابهت (که همان مجاز و مبحث تشبیه است) + قرینه مانع از اراده موضوع له. به نظر می‌رسد تعاریفی که در این فقره آمده، بیشترین عناصر را برای تعریف استعاره در خود جای داده‌اند، عناصری که بیشتر آنها در دیگرطبقات آمده است.

۴. نتیجه

بررسی تعریف استعاره در آثار بلاغی عربی و فارسی نشان می‌دهد که تطوّر این اصطلاح مراحل گوناگونی را گذرانده است و در هر مرحله، مؤلفه‌ای برجسته‌تر بوده است. کثرت تعاریف دالّ بر اختلاف اساسی آنها نیست، بلکه نشان‌دهنده تطوّر موضوعی است که ممکن است حاصل تمرکز اندیشمندان آن حوزه با توجه به شرایط، بر مؤلفه تازه باشد. بر این اساس اگر عناصر اصلی بررسی و بحث‌شده را در کنار هم قرار دهیم، خواهیم دید تعاریف استعاره تا چه اندازه به هم نزدیک‌اند؛ عناصر تعاریف بررسی‌شده عبارت‌اند از:

(۱) نامیدن چیزی به جای چیز دیگر یا جایگزینی.

(۲) به کارگیری لغتی در معنای غیرماوضع له.

(۳) مجاز + مشابهت.

(۴) به کارگیری لغتی در معنای غیرماوضع له + غرض خاص.

۱-۵) استعمال لفظ در معنای غیرموضوع له + مشابهت + مجاز

۲-۵) مشبه به یا یکی از طرفین تشبیه.

۶) به‌کارگیری لغتی در معنای غیرموضوع له.

۷) کلمه‌ای در غیرموضوع له +علاقه مشابهت (که همان مجاز و مبحث تشبیه است) + قرینه مانع از اراده موضوع له.

اگر شماره دو را تقریری از شماره یک بدانیم، ملاحظه می‌شود شماره‌های یک، دو و شش کاملاً مانند یکدیگرند. همچنین بخشی از شماره‌های چهار، ۱-۵ و هفت تکرار همان مؤلفه شماره‌های پیش گفته است. شماره ۱-۵ حاصل ترکیب شماره‌های سه و دو است و شماره هفت ترکیبی از شماره‌های دو (که در یک و شش هم تکرار شده)، سه، پنج به علاوه عنصری تازه یعنی قرینه است. درواقع، شماره هفت تلفیقی از تمام شماره‌های پیشین همراه با مؤلفه قرینه است. حاصل اینکه نه تنها میان تعاریف استعاره در سنت بلاغی عربی و فارسی پریشانی و آشفتگی دیده نمی‌شود، تعاریف به‌ظاهر متعدد مکرراً از عناصر یکدیگر سود برده‌اند. به سخنی دیگر، بسیاری از این تعاریف تکرار سخن پیشینیان است و گاهی در کنار این تکرار، عنصری بر تعاریف پیشین افزوده شده است.

منابع

۱. ابن سنان خفاجی، ابومحمد عبدالله بن محمد (۲۰۱۰). *سر الفصاحه*، محقق ابراهیم شمس‌الدین، بیروت: کتابه الناشرین.
۲. ابی‌العباس ثعلب (۲۰۰۵). *قواعد الشعر*، تحقیق و شرح محمد عبدالمنعم خفاجی، بیروت: دارالجیل.
۳. ابن قتیبه، ابو محمد عبدالله بن مسلم (۱۹۷۳). *تأویل مشکل القرآن*. شرحه و نشر: احمد صقر. بی‌جا
۴. تاج الحلاوی، علی بن محمد المشتهر (بی‌تا). *دقایق‌الاشعار*، به تصحیح و با حواشی و یادداشت‌های سید محمد کاظم امام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۵. تفتازانی، سدیدالدین عمر (۱۳۷۵). *مختصرالمعانی*، تفتازانی، شرح فارسی (کرانه‌ها) ج ۳، حسن عرفان، قم: هجرت.
۶. تقوی، نصر الله (۱۳۱۷). *هنجار گفتار*، تهران: چاپخانه مجلس.
۷. جاحظ، ابوعثمان عمر بن بحر (۱۹۲۳). *البیان والتبیین*، محققه و شارحه حسن السندوی، مصر: دارالمکتبه التجاریه.
۸. جرجانی، عبدالقاهر (۱۳۷۴). *اسرارالبلاغه*، ترجمه جلیل تجلیل، تهران: انتشارات دانشگاه.
۹. حسینی، امیربرهان‌الدین عطاء الله محمود (۱۳۸۴). *بدایع الصنایع*، مصحح رحیم مسلمانیان قبادیانی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
۱۰. رادویانی، محمدبن‌عمر (۱۹۴۹). *ترجمان‌البلاغه*، به تصحیح و اهتمام پرفسور احمد آتش استانبول: چاپخانه ابراهیم خروس.
۱۱. شمس قیس رازی، شمس‌الدین محمد بن قیس (۱۳۷۳). *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، به کوشش سیروس شمیسا، تهران: فردوس.
۱۲. رامی تبریزی، شرف‌الدین حسن بن محمد (۱۳۴۱). *حقایق الحدائق*، به تصحیح و با حواشی و یادداشت‌های سیدمحمد کاظم امام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۳. رجایی، محمد خلیل (۱۳۹۲). *معالم‌البلاغه*، در علم معانی، بیان، بدیع، شیراز: دانشگاه شیراز.
۱۴. سارلی، ناصرقلی (۱۳۸۷). «انگاره‌های نو برای تاریخ استعاره»، *فصلنامه پژوهش‌های ادبی*، سال ۵، شماره ۱۹، صص ۷۱-۸۸
۱۵. سکاکی، سراج‌الدین ابویعقوب یوسف بن ابی بکر (۱۹۸۷). *مفتاح‌العلوم*، نعیم زرزور، بیروت: دارالکتاب العلمیه.

۱۶. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۵). *صور خیال در شعر فارسی*، تهران: آگاه.
۱۷. شمیسا، سیروس (۱۳۸۵). *بیان*، تهران: میترا.
۱۸. شمس العلمای گرگانی، حاج محمد حسین (۱۳۷۷). *ابدع البدایع*، به اهتمام حسین جعفری، تبریز: احرار.
۱۹. شیخون، محمود (۱۹۹۴). *الاستعاره نشأتها و تطورها*، مصر: دارالهدایه.
۲۰. صالح مازندرانی، محمدهادی بن محمد (۱۳۷۶). *انوار البلاغه*، به کوشش محمدعلی غلامی نژاد، تهران: مرکز فرهنگی نشر قبله.
۲۱. ضیف، شوقی (۱۳۸۳). *تاریخ و تطور علوم بلاغت*، ترجمه محمدرضا ترکی، تهران: سمت.
۲۲. العسکری، ابو هلال الحسن بن عبدالله بن سهل (۲۰۰۶). *الصناعتین الکتابه و نقد و الشعر*، تحقیق علی محمد البجاوی، محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: صیدا.
۲۳. فخری اصفهانی، شمس الدین محمد (۱۳۸۹). *معیار جمالی و مفتاح ابواسحاقی*، تحقیق و تصحیح یحیی کاردگر، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۲۴. فندرسکی، میرزا ابوطالب (۱۳۸۱). *رساله بیان بدیع*، تحشیه سیده مریم روضاتیان، اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۵. القیروانی، ابوعلی الحسن بن رشیق (۱۹۳۴). *العمده فی النقد الشعر و تمحیصه*، شرح و تحقیق: محمد محی الدین عبدالحمیده، مطبعه حجازی بالقاهره.
۲۶. گاوان، عمادالدین محمود (۱۳۸۱). *مناظر الانشا*، تصحیح معصومه معدن کن، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۲۷. ناشر، عبدالحسین (حسام العلماء آق اولی) (۱۳۱۵). *ذکر الادب*، تألیف، انتشارات الهجره.
۲۸. همایی، جلال الدین (۱۳۷۴). *معانی و بیان*، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران: مؤسسه نشر هما.
۲۹. واعظ کاشفی سبزواری، کمال الدین حسین (۱۳۶۹). *بدایع الافکار فی صنایع الاشعار*، ویراسته و گزارده میرجلال الدین کزازی، تهران: نشر مرکز.
۳۰. وطواط، رشید الدین (۱۳۶۲). *حدائق السحر فی دقائق الشعر*، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی، تهران: طهوری و سنایی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی